

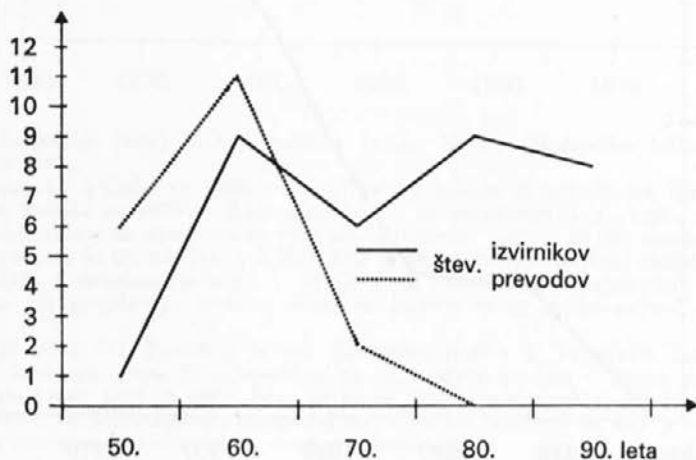
MOHORJANSKA PRIPOVEDNA PROZA

Pripovedna proza, ki jo je v petdesetih letih 19. stoletja začela izdajati Družba sv. Mohorja v Celovcu, sodi na področje trivialne literature. Zaradi množičnega sprejemnika (vsi beroči Slovenci) in ogromnih naklad (do 90 000 izvodov) ji lahko rečemo tudi popularna literatura. Njeni žanri so krištofšmidovska, zgodovinsko-pustolovska (turška) in vaška povest. Razčlenjeni so njena manipulativna (verska, domovinska in gošpodarska) funkcija in psihosocialni vzroki njene priljubljenosti.

The narrative prose which began to be published in the 1850s by the St. Hermagoras' Society in Celovec (Klagenfurt) belongs to the field of light fiction. Because of its mass readership (almost all Slovenes who read) as well as its enormous — in Slovene terms — circulation (up to 90 000 copies) it could also be called popular literature. This literature falls under three genres: tales along the lines of Christoph von Schmid; historical-adventure tales, based mostly on the Ottoman invasions; and village stories. Immensely popular, for various psychosocial reasons, it manipulated the readers' views of religion, patriotism, and husbandry.

0.1 Zajeta je bila daljša pripovedna proza Družbe sv. Mohorja (naprej MD),¹ torej povesti, ki so izhajale v koledarjih MD (1860—) in njihovih predhodnikih,² v zbirki Slovenske večernice (1860—), v samostojnih izdajah in mohorjanski periodiki (Priatelj 1855, Besednik 1869 do 1878). Upoštevano pa je bilo tudi leposlovje drugih založb, ki so pred MD ali vzporedno z njo izdajale knjige s podobnimi nameni in podobnim značajem: knjige za »prosti narod«, njegovemu pouku in zabavi, z velikimi in številnimi nakladami.

Daljša pripovedna proza v knjigah MD³

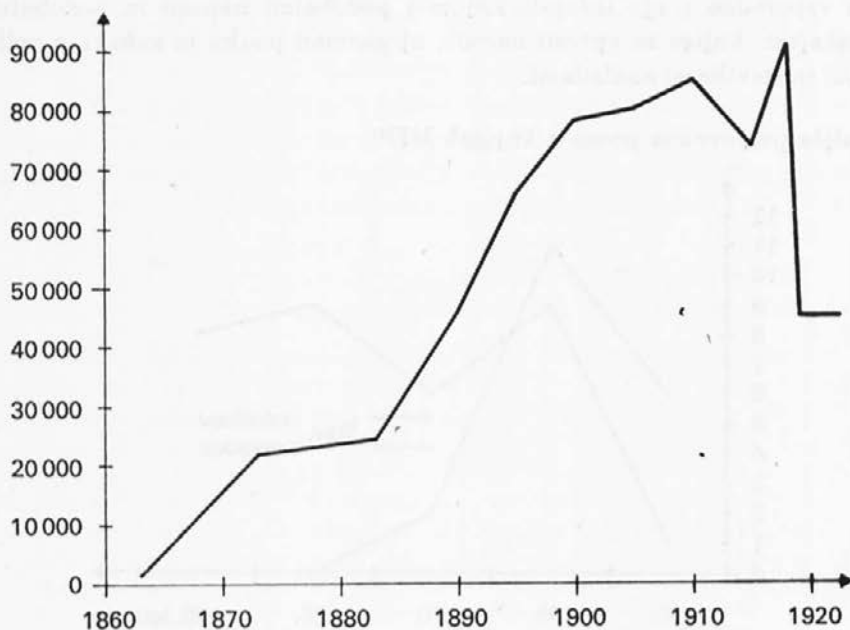
0.2 Bralce MD

Slovenci i v izobrazbi za drugimi narodi nočemo zaostajati. Saj se ravno po Mohorjevih knjigah poučuje, izobražuje ter navdušuje za dobro in lepo naš narod v svoji celoti! *V revni gorski koči, kjer hlapec in gospodar ob brleči slabi luči prelistujeta in družini na glas bereta Mohorjeve knjige, kakor v složnih mestnih hišah*, kjer tudi staro in mlado z veseljem sega po naših spisih: povsod izpolnjuje naša družba isti namen: bralcem bistriti um in blažiti srce! (podčrtal M. H.)⁴

MD smo navajeni površno imenovati kot podjetje za izdajanje literature za kmete. Kaj radi si predstavljamo številno kmečko družino, ki po težkem celodnevem delu ali v zimskih večerih sedi zbrana okoli mize v hiši in zavzeto posluša starega očeta, ki bere iz večernic. Pomisleke nad tako mitično sliko, ki jih je na podlagi statističnih raziskav izrekel že R. Schenda, vedno pogosteje pa jih ponavljajo tudi drugi,⁵ bom poskušal upravičiti tudi ob domačem gradivu.

0.2.1 Zgornjemu citatu, ki izpričuje mohorjansko zavest o dvojih bralcih, bo zato treba dodati še nekaj ilustrativnih diagramov.

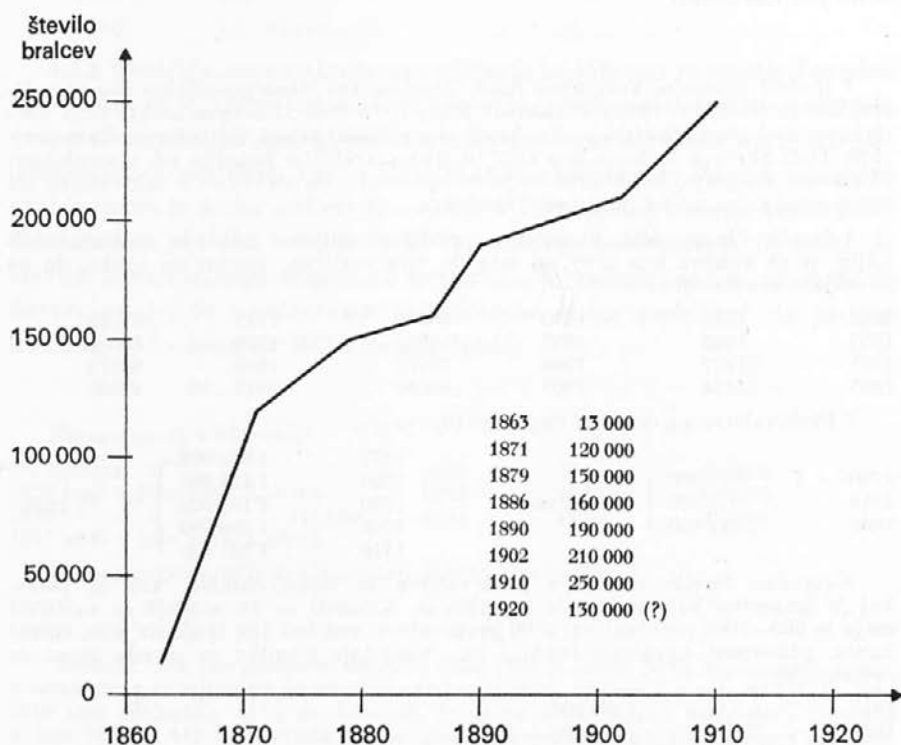
Naraščanje članstva in naklad MD:⁶

Krivulja ne pomeni tudi vzporednega naraščanja bralstva; število bralcev na izvod knjige se je v 19. stoletju namreč precej spreminjalo. Po Schendovih podatkih (n. d.) takole:

1841	25	1848	8	1885	5
1844	16	1855	9*	1902	2,6
				1908—1914	2,9

Rast števila bralcev knjig MD je bila, upoštevajoč te podatke, taka:

¹ Bibliografijo izdaj MD je izdelal Janko Moder (Mohorska bibliografija, MD, Celje 1957).

² Slovenska koleda za 1858 = Cvetlice za mlade in odrasčene ljudi, 1858; Slovenska koleda za 1859 = Rožice za mlade in odrasčene ljudi, 1859.

³ Na diagramu so upoštevane tudi 16—25 strani (od ~ 85 000 znakov dalje) dolge povestice, ki so izhajale v KMD. MD je za leposlovje najbolj skrbela v svojem začetku, v šestdesetih letih. V prvih dveh desetletjih prevladujejo prevodi, potem pa jih preplavijo izvirna dela, za katera se je našlo največ prostora v SV.

⁴ KMD 1900, 133. Podobno je mit upoveden tudi v J. Vošnjaka Trojem angeljskem češčenju, 1866, 9: »Popoldne pa se vsedejo po leti v senco pred hišo, po zimi pa okoli peči in eden bere iz knjig Mohorjeve družbe, ali iz podučljivih časnikov, iz »Slovenskega gospodarja«, »Novic«, »Mira«, in kar je takih poštenih, za ljudstvo pisanih listov, drugi pa poslušajo.«

Naklade so doživele največji vzpon med leti 1885 in 1897, povečale so se za 2,3-krat. V tem času se je bralstvo povečalo le za eno četrtno. Porast naklad je posledica naraščanja kupne moči prebivalstva proti koncu stoletja (in seveda zavzete propagande). Bralstvo si je MD uspela pridobiti že skoraj dve desetletji prej, med l. 1863 in 1871 (1879). Delni vzroki za povečanje naklad MD so še rast slovenskega prebivalstva, rast mestnega prebivalstva in rast pismenosti ljudi (pač najintenzivnejša v mestih).⁷

⁵ Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch* (Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770—1910), Frankfurt 1970; Uwe Baur, *Dorfgeschichte* (Zur Entstehung und gesellschaftliche Funktion einer literarischen Gattung im Vormärz), 1978. Tudi Sketovo tožbo iz leta 1877 bi lahko izrabili v potrdilo teh pomislekov: »Kmetstvo življenje, kolikokrat se je že opisovalo, pa navadno v taki obliki, da ugaja omikanim, ne pa preprostim ljudem.«

⁶ Število članov MD, ki ustreza približno velikosti naklade mohorjanskih knjig, je za kakšna leta sicer od vira do vira različno, vendar ne toliko, da ne bi veljale te številke:

1860	1116	1890	46042	1915	85000
1863	1662	1895	65952	1910	74000
1873	21927	1900	78103	1918	90512
1883	24474	1905	80000	1919—59	45000

⁷ Prebivalstvo na ozemlju današnje Slovenije:

			1857	1 072 000	} 18 % rast
1780	893 000	} 28,5 % rast	1869	1 129 000	
1818	838 000		1880	1 182 000	
1846	1 077 000		1900	1 268 000	
			1910	1 321 000	

Natančno število mestnega prebivalstva je težko določiti, ker ni jasno, kaj je že mesto, kaj pa je šele trg ali vas. Kriteriji za 19. stoletje so različni: meja je 600—1000 prebivalcev, 2000 prebivalcev, več kot 5(6) ljudi na hišo, status mesta, prisotnost upravnih funkcij itd. Naslednje številke so seveda samo za orientacijo:

1818	6,3 %	75 000
1848	7 %	76 000
1850 je v 13 krajih z nad 2000 prebivalci		146 484 ljudi
1890	15,8 %	200 000

Od 1890 naprej je prirastek mestnega prebivalstva že večji od vaškega tako v odstotkih kot v absolutnih številkah. V desetletju do 1900 se je mestno prebivalstvo povečalo npr. za 62 469 ljudi, vaško pa samo za 8141. Vzrok je veliko izseljevanje. Najbolj so naraščala ravno največja mesta; prirastek prebivalstva v Trstu se je vsako leto podvojil. O zadregah pri določanju števila mestnega prebivalstva najbolje govori podatek, da je bilo leta 1910 v Sloveniji 106 mest, od tega samo polovico z nad 2000 prebivalci!

Mestno prebivalstvo je drugod naraščalo hitreje,

v Evropi	1840	30—40 %	in v Ameriki (ZDA)	1780	2,7 %
	1907	73 %		1850	12,5 %
				1900	39,7 %
				1950	63,7 %

Devetnajsto stoletje se kljub nepismenosti lahko pohvali z velikim številom bralcev. Iz Grafenauerjevih primerjav⁸ med številom Slovencev in članov MD lahko izračunamo, da je bil bralec

leta 1863	vsak 84.
1879	7,6.
1871	9,3.
1890	5.
1900	6,3.
1910	5,3. Slovenec.

0.2.2 Središča nacionalnega ozaveščanja so bili trgi in mesta. Zavedna »gospoda« je v drugi polovici 19. stoletja, zlasti proti koncu, pokupila vsako slovensko knjigo, ki se je znašla na trgu, ne glede na njeno namembnost in politično barvo (Melik). Od absolutnega števila mestnega prebivalstva je treba odšteti 15–10 %, v Trstu nekaj več, na neslovence. Od ostanka je treba odšteti še 50 % mestnega proletariata in dobili bi število potencialnega mestnega bralstva. Natančnih števil ni, predvidevati pa je, če upoštevamo še nekatere druge podatke,⁹ da je bilo kakšnih 50 % bralcev MD mestnih ljudi.

Nepismenost v Sloveniji:

18. stoletje	97 %	1880	39 %	470 000	
1830 hodi v šolo	vsak 7. otrok	1890	25 %	300 000	
1830	60 %	570 000	1900	15 %	270 000
1847 hodi v šolo	vsak 3. otrok				

Evropsko povprečje nepismenosti je bilo ugodnejše:

1770	85 %	1830	60 %	1900	10 %
1800	75 %	1870	25 %		

Avstrija tega povprečja ni dosegla. Leta 1881 je imela 50 % nepismenih, njene posamezne pokrajine pa še več (Hrvatska 78,21 %, Dalmacija celo 85 %). Še leta 1910 ima Štajerska 12 % nepismenih, Istra pa 47 %. Kljub temu smo Slovenci v tem letu v AO na tretjem mestu glede pismenosti, takoj za Nemci in Čehi.

(Podatki so bili zbrani iz različnih virov, Schende (n. d.), Melikovih člankov: Slovenci in nova šola, v: Osnovna šola na Slovenskem, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, str. 53; Demographische und ethnische Entwicklung der Städte in Slowenien im 19. Jahrhundert, v: Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1972, Szombathely 1974, str. 232–248; Gmotna podstava slovenske družbe prve polovice 19. stoletja, v: XVI. SSJLK, Ljubljana 1980; D. Vogelник, Razvoj prebivalstva Slovenije, v: Ekonomski zbornik VII, 1965, str. 70; ter še od kod.)

⁸ Ivan Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi, SM, Ljubljana 1980; tu: Slovensko slovstvo na Koroškem kot živ člen vseslovenskega slovstva, str. 511–514.

⁹ Kmetijske in rokodelske Novice so imele leta 1846 od 1150 naročnikov le 116 (10 %) kmetov, leta 1847 pa od 1500 le malo več — 200 (13 %) (V. Melik, Gmotna podstava slovenske družbe prve polovice 19. stoletja, v: XVI. SSJLK, str. 200).

Koledar MD je sicer vsako leto objavljal imena svojih članov z njihovim poklicem ali stanom vred, vendar to poslednje zelo neredno, tako da kakšne popolne statistike iz tega ni mogoče narediti. Samo kot ilustrativen izsek v potrditev povedanega naj služi tale prikaz mohorjanov cerkniške dekanije iz leta 1874. Naročniki so večinoma iz večjih krajev, vasi so bolj pičlo zastopane: 6 duhovnikov in en učitelj, šola in jetnišnica, 25 obrtnikov (knjigovez, dva krojača, dva kovača, čevljar, trije usnarji, mizar, strehar, štirje gostilničarji, štiri štacunarice, dve šivilji, dve mlinarici, zdravnik), 24 kmetov ali njihovih žen, devet delavcev ali slug (cerkovniki, železniški čuvaji, kuharice, hišnik, cestinarja, kajžarica ipd.), 10 uradnikov, 22 posestnikov (med njimi ena »gospa« in en plemič), 31 mladine (fantje, dekleta, gospodične, mladenič, cerkvene pevke, šolarice). Če to mladino, sinove in hčere porazdelim med druge kategorije denarnih staršev v ustreznih razmerjih, dobim približno takole sliko bralcev MD:

kmetov 25 %, prav toliko obrtnikov, 20 % posestnikov, po 10 % delavcev in uradnikov, 5 % neidentificiranih. Goldinar za knjige MD so potrošili torej premožnejši stanovi, od kmetov najbrž samo najbogatejši in od delavcev najbolje plačani. Finančni uspeh MD je slonel na t. i. srednjem sloju, trškem in malomestnem prebivalstvu ter podeželski gospodi. Drugod so podatki sicer različni (v Idriji je npr. več rudarskih delavcev in uradništva, v Ljubljani ogromno duhovščine, ponekod so kmetje v zavidljivem številu), vendar mislim, da ilustracija iz Cerknice in Planine ter šestih vasi v okolici lahko predstavlja povprečje. Pri naročanju so bile najbolj vnete ženske (med družbeniki jih je več kot moških), verjetno se tudi v branju prednjačile; pač zaradi večje dovtetnosti za duhovniško propagando.

Pritrdimo lahko R. Schendi, da delavci in kmetje v prejšnjem stoletju niso bili najbolj množični bralci; MD je bila ena redkih založb, ki je izdajala knjige *tudi* zanje. Literaturo je delal popularno v meščanstvo stremеči ali meščanski sloj (posestniki, uradniki, obrtniki). Socialne spremembe na prelomu stoletja (eksplozija mest, proletarizacija itd.) so tudi v založništvu in bralstvu povzročile usodne prelome. Treba jih bo obdelati na drugem mestu.

0.2.3 Vsakoletno vzhičenje odbora MD nad »celo armado«, »množico« članov družbe mi dovoljuje, da govorim o njenih knjigah kot popularnem berilu. Pomenov besede popularen je več in ne pokrivajo se popolnoma. Popularno je 'to, kar je v zvezi z najnižjimi sloji', v času romantike pomeni 'ljudsko' kasneje 'masovno razširjeno', potem 'obče, splošno po-

znano', in končno 'to, kar je brano samo iz veselja, brez truda in pretirane porabe energije' (Schenda, n. d.). Prvi pomen pri MD ne pride v poštev, saj poudarja, da so njene knjige »za izobražene in neučene«. Zdi se, da bi bilo mesto mohorjanske popularnosti nekje med drugim in tretjim pomenom te besede.

Mohorjanke so bile redke knjige, ki so nižjeslojskega bralca sploh dosegle, saj ta za knjige enostavno ni imel denarja. Schenda je o tem nižjeslojcu 19. stoletja izoblikoval nekaj tez. 1. Njegova bralna sposobnost je omejena (nepismenost, polpismenost). 2. Represivna vzgoja, ki ji je (bil) podlež, mu noče nuditi široke izbire knjig, ampak mu jih po svojih kriterijih izbira ter mu jih prodaja pod oznako »za prosti narod«. 3. Želja (žeja) tega človeka po branju ni velika. 4. Tiste bralske preference, ki pa jih vendar ima, pedagogom (avtorjem) niso ali nočejo biti znane. Namesto fabule mu ponujajo puste etnografske opise (vaško zgodbo). 5. Zato ob koncu stoletja pedagoško literaturo »za prosti narod« uspešno nadomesti tovarniško producirana kolportajna literatura, ki ustreza bralskim potrebam in jih razvija. Povedano velja za povprečnega evropskega preprostega bralca. Tak bralec od knjige zahteva: a) cenenost; b) v njej hoče prepoznavati že znano (noče novotarij), zato ima ta literatura formulaičen žanrski značaj, tipizacijo namesto karakterizacije; c) od knjige zahteva v prvi vrsti praktično informacijo in šele potem zabavo, saj potrebo po zabavi uspešneje zadovoljuje npr. v gostilni (to je tudi vzrok za šibko bero komičnih povesti in za popolno odsotnost ironije v literaturi za kmete; zato pa za toliko pogostejši tip učitelja v vaških povestih); č) od knjige pričakuje razumljivost in preglednost (pripraven format, velike črke, jasno delitev po poglavjih) in d) konkretnost — fabulo, ne pa filozofiranja. Šele na višji, kasnejši stopnji pričakuje od knjige tolažbo¹⁰ (bere, da bi pobegnul neustrezni resničnosti) in idealizacijo, polepšanje sicer grdega sveta.

0.2.4 Veliko večerniških povesti s podnaslovom »za priprosto ljudstvo«, »prostemu ljudstvu« ipd. jasno izdaja, koga so si v prvi vrsti izbrale za namembnika. Iz naročniških seznamov pa je avtorjem prav tako moralo postati jasno, da je polovica naklade (mogoče še več) odjadrala k drugačnemu sprejemniku, omikanemu ali nacionalno ozavešče-

¹⁰ »Slovenski kmetje /.../ Podpirajte 'Koroške bukvice', da bode te vsaj en lepoznavski list imeli, o katerem morete reči 'ta je pisan za nas'. Saj poznam vaše misli in želje in težave prej, ko mi jih poveste; zato pa tudi vem, kaj vašemu srcu dopada, kaj vas kratkočasi in kaj tolaži.« (Filip Haderlap, Koroške bukvice, str. 439).

nemu ljudstvu, tj. »narodu«, slovenskemu meščanskemu kapitalu in inteligenci, ki jima ob hitro pregledljivi slovenski letni literarni beri prav gotovo ni služila samo za okras knjižnih polic. Večerniški tip literature se je morda res pojavil zaradi predvidenega novega socialnega tipa bralca. Njen stranski (pravi?) proizvod pa je razvijanje in zadovoljevanje še drugačnih (neelitnih) bralskih potreb pri že obstoječih meščanskih bralcih. Večernice torej niso prinesle v slovensko literarno dogajanje samo novega bralca, poskrbele so tudi za diferenciacijo literarnih potreb pri enem in istem bralcu. Ideja o beročem ljudstvu, ki je porajala »knjige za ljudstvo«, je bila samo meščanski mit.

0.3 Žanrska razcepljenost

Mohorjanke so enota le po svoji etološki funkciji. Snovno pa se izkažejo izredno voljne za poskuse žanrske razcepitve in razvrstitve, veliko bolj kot pa sočasna salonska literatura. »Prosti« bralec je bil v nasprotju z omikanim vezan samo na en komunikacijski sistem, na slovenščino. Medtem ko je oni v slovenščini prebiral le reprezentativne žanre, za vse ostale je našel dovolj materiala v nemščini, so se morali prizadevni založniki za preprostega bralca potruditi in mu dati (prevesti) od vsakega žanra nekaj.

0.3.1 Znebiti se moram dvoma v ustreznost žanrske razporeditve gradiva v tem poglavju. Delitev na krištofšmidovsko, zgodovinsko (pustolovsko) in vaško povest je sumljiva prvič zaradi neenotnosti kriterijev (ideološki/etološki, časovni in krajevni). Drugič je delitev sumljiva zaradi dvoma v odločujočo vlogo žanra v večerniški povesti. Naslovna stran povprečne večernice takole razvrsti podatke po pomembnosti: na vrhu je — naslov, pod njim

- zelo skopa (žanrska) vrstna oznaka — povest, kvečjemu še zgodovinska povest, nato
- natančna opredelitev namembnika — preprostemu ljudstvu ipd. ter
- funkcije — v poduk in zabavo.

— Sledijo manj pomembne stvari: avtor ali njegov psevdonim, založba, zbirka, letnica in kraj izdaje ter tiskar. Zabavna (privlačnostna) funkcija je poudarjena samo toliko, da je na vidnem mestu povedano, da gre za literarno fikcijo, ne pa za kakšen gospodarski ali podoben spis. Dražljivi žanrski napovedi, npr. pustolovska povest, se naslovna stran previdno izmika, kolikor žanra ne izda sam naslov. Vedno pa je na na-

slovni strani odkrito izpostavljeno manipulativno hotenje (pozornost do socialnega statusa sprejemnika in na vrsto vplivnosti).¹¹

0.3.2 Manipulativnost bi bila lahko skupni imenovalec zgornje trojne delitve. Po tipu manipulativnega hotenja se časovno zaporedno pojavljajo povesti:

verskovzgojna — (krištofšmidovska povest),

nacionalno-/domovinkovzgojna — (zgodovinska in pustolovska povest),

socialno-/gospodarskovzgojna — (vaška povest).¹²

Barve pa mohorjankam prav gotovo ni dajala specifika manipulativnih teženj, ampak žanrska dražljivost: eksotika kraja in časa dogajanja (zgodovinska in pustolovska povest), junak (najdenska povest) in napeta fabula (kriminalna povest).

Mohorjanska pripovedna proza po žanrih

krištofšmidovska povest	6	6	1	0	0
(misijonska povest)	(0	7	0	0	0)
pustolovska (zgodov.) povest	0	5	5	1	0
vaška povest	0	2	3	9	8
	50.	60.	70.	80.	90. leta

0.3.3 Koliko trije tipi povesti ustrezajo načelnemu programu MD? Leta 1863 je MD razpisala

a) sto goldinarjev za najboljšo izvirno pripovedko, če je le mogoče, vzeto iz domačega življenja slovenskega naroda, če pa dobre, darila vredne izvirne povesti ne pride, petdeset goldinarjev za najboljšo prestavo kake zanimive pripovedke kmečkim ljudem in mladini v poduk ali kratek čas.

b) Trideset goldinarjev za najboljšo zgodovinsko, krajepisno ali narodopisno črtico (npr. kakšno zgodbo iz turških ali francoskih vojsk na Slovenskem, životopis kacega slovečega domačina, popis kake božje poti itd.); /.../ Vsi ti spisi naj bodo pisani prav po domače, lahkoumno in zanimivo, da bodo služili odraščeni mladini in kmetu v poduk ali pošteno razveseljevanje. (KMD 1878, 144)

¹¹ Program MD, kakor se kaže v njenih Postavah, vsako leto ponatiskovanih v KMD, manipulativnost še jasneje poudarja: »Namen družbi sv. Mohorja je: Podpirati pobožno, lepo obnašanje in ohranjevati katoliško vero med slovenskim ljudstvom; v ta namen se bodo na svetlo dajale in razširjale med Slovenci dobre katoliške bukve.«

¹² Podobne programske težnje mohorjanske pripovedne proze našteva Matjaž Kmecl v spremni besedi k ponatisu Sketove Miklove Zale v zbirki *Iz slovenske kulturne zakladnice* (19, Obzorja, Maribor 1977): Miklova Zala kot poljudna pripoved in kot mit, str. 170.

Prav natančna ta navodila niso, vendar bi si pod »prestavo kake zanimive pripovedke« lahko predstavljali krištofšmidovski tip pripovedi, zgodovinsko in krajepisno črtico bi se dalo razširiti v zgodovinsko (pustolovsko) povest, pripovedko iz domačega življenja slovenskega naroda in krajepisno črtico pa združiti v vaško povest. Nekoliko na silo, ampak šlo je.

V zvezi s programom MD se pogosto omenja Levstikov literarni program kot najustreznejša anticipacija založbinih podvigov. V pripovedni prozi je Levstik načrtoval štiri tipe literature:

1. »šaljivo pisanje« (stvari kot Lažnivi Kljukec (Münchhausen) ali Nemški Pavliha v slovenski obleki (Eulenspiegel)),

2. pobožno-narodno smer (Robinzonova povest, Ciglerjeva Sreča v nesreči),

3. »povesti, ki jim velimo novele«, s snovjo iz turških bojev in

4. povest, »nekoliko zasaknjen/o/ po zgledu Župnika Wakefieldskega«, kjer bi bil v središču »kak veljaven domačin«, poleg njega pa še originali: »Ribničan /ki/ obide križem svet«, vojaški beguni, rokovnjači in deseti bratje. Prvi tip komične povesti se v večernicah ni kaj prida razširil, eden redkih primerov je Haderlapova povest Loterijo je pustil (SV 36, 1882). Drugo bi sodilo v krištofšmidovsko povest, tretje v zgodovinsko (pustolovsko) povest in zadnje bi lahko imenovali vaška povest, čeprav si jo je Levstik predstavljal nekoliko drugače, z razširitvijo v roparsko (rokovnjači, beguni) in potopisno (Ribničan) povest.¹³

0.3.4 Omeniti je treba še eno praktično programsko potezo MD, ki v načelnih izjavah ni našla mesta, razvidna pa je iz značaja začetnih prevedenih del v SV in koledarjih MD. Mislim na *Spravo*, »povest iz življenja lovskega, poleg nemškega izvornika svobodno izdelan/o/« (Slovenska koleda za leto 1859), ter *Cipsarjevo družino ali cesar Maksimiljan na Martinjpeči*, »povest za mlade in odraščene poslovenjen/o/« (SV 3 in 4, 1861). Povesti sodita v vrsto planinske (hribovske) pripovedi in postavljeni v začetek pomembnega narodnega založniškega podjetja izražata voljo ustvariti slovensko alpsko pripoved. Njena dogajalna shema ni nova: »gre za zgodbo maščevanja. Dva lovca sta v konfliktnem razmerju zaradi ženske, ki si je med njima izvolila revnejšega, a bolj poštenega. Zli rival leta in leta spletkari, da bi pahnil sovražnika v pogubo. Veliki obračun se zgodi v nevarnem planinskem okolju, med plezanjem in streljanjem, kar daje zgodbi barvo in jo upravičuje uvrstiti v svoj

¹³ V poslednjo smer sta šla najizraziteje Andrejčkov Joža in F. Zbašnik (Z viharja v zavetje).

žanr. Konča se seveda z zmago pravičnega. (Mogoče bi sem sodila tudi Erjavčevo Hudo brezno ali gozdarjev rejenc, 1864, 1913).

Začetni impulz alpske zgodbe bi se dalo primerjati s podobnim začetkom slovenskega filma. Tudi ta je šel po snov v planinski svet.¹⁴ Slovenske alpske ambicije imajo tako pri filmu kot v povesti dvojno razlago. Geografsko pomenijo identifikacijo z evropskim alpskim človekom in potrjevanje slovenske samobitne (alpske) kulture; drznejše — izražajo politično gravitiranje na sever in zahod. Po drugi strani pa simbolizirajo željo po uspehu, vzponu novega nacionalnega podjetja.¹⁵

Dejstvo je, da je ta začetni impulz zamrl in da se je planinska zgodba pojavljala v devetnajstem stoletju le tu in tam. Kakšni so vzroki za to, lahko samo ugibamo: preselitev slovenskega kulturnega in literarnega centra iz Celovca v Ljubljano (na jug), presežek literatov, ki so po izvoru z Dolenjske (Levstik hribovske zgodbe v programu ni predvidel), nujnost politične usmeritve na jug, v ilirizem?¹⁶

1 Zgodovinsko - pustolovska povest

Običajno povezujejo zgodovinski in pustolovski roman z dvema vrstama eskapizma, časovnim in prostorskim. Žanra naj bi nastala zaradi bega iz neustreznih realnih razmer v idealni, samovoljni, časovno in prostorsko odmaknjeni literarni svet. Za obdobje nacionalnega formiranja, v katerem in za katerega so naša besedila nastajala, bi kaj takega težko trdili. V zgodovino in v neslovenski prostor postavljeni želeni dogodki so nasprotno odraz slovenske nacionalne (gospodarske, kulturne in verske) ekspanzije. Zgodovina je morala postati mit, herojsko obdobje, da jo je sočasnost lahko uporabila kot odskočno desko za svoj politični polet.

¹⁴ Ravnikar, V kraljestvu Zlatoroga (1931), J. Jalen/R. Badjura/F. Délak, Triglavske strmine (1932), R. Badjura, Pohorje (1940 — prvi zvočni film), Gale, Kekec (1951 — prvi igrani mladinski film), Galetov drugi Kekec (1964 — prvi slovenski barvni film).

¹⁵ V uvodnem delu prevajalec ali bolje prirejevalec povesti (po omembah Bohinja in okolice sklepajoč bi to lahko bil J. Mencinger) citira Vodnikove verze »Večni mojster ukazuje, / Prid' zidar se sem učit«.

¹⁶ Da stvar ne bi bila videti preveč enostranska, je treba omeniti še drugi dve tematski skupini na začetku mohorjanskega založništva. Prvi sta misijonska in mučeniška povest (V. Štule, Berač Bogdan, SV 5, 1862; V. Štule, Oče in sin, SV 9, 1864; M. Wisemann, Fabiola ali cerkev v katakombah, 1867, 1895, 1907; A. Lesar, Zgodbe svete katoliške Cerkve, 1865; A. Lesar, Perpetua ali afrikanski mučenci, SV 19, 1869, 1896, 1910; A. Gros, Agla, povest iz prvih krščanskih časov, KMD 1865; R. Chateaubriand, Atala ali ljubezen dveh divjih v puščavi, Prijatelj 1855, J. Ogrinec, Vojnimir ali poganstvo in krst, 1871, 1915 itd.). Drugi močni tok predstavlja ruska (sibirska) povest (J. Bile, Feodor in Olga, Slovenska koleda za 1858; Elizabeta ali pregnanci v Sibiriji, 1857, 1861; Hčerina ljubezen, SV 14, 1866; Menčikov, SV 24, 1871; H. Podkrajšek, Car in tesar ali saardamska ladjedelnica itd.).

Zaradi dveh vzrokov ne morem in nočem ločevati zgodovinske in pustolovske povesti. Po popularni trojni osnovni delitvi žanrov na ljubzenske, pustolovske in skrivnostnostne sodi ta vrsta zgodovinskega romana v pustolovsko območje. Ločitev pa otežuje tudi konkretno gradivo. Predstavljajo ga večernice, katerih rdeča nit so turški boji. Predmet bi najustrezneje predstavil, če bi jih imenoval *turške povesti*. Téma je zgodovinska; nadih pustolovskosti dobi, ko junaki krenejo kot ujetniki ali rešitelji na pot v daljno Turčijo in se na poti po možnosti še kje izgube.

1.1 Večerniško zgodovinsko povest moram razmejiti od reprezentativnega jurčičevskega zgodovinskega romana (Jurij Kozjak seveda ne sodi sem). Pri Jurčiču ni mogoče govoriti, da je vojna osrednje zgodovinsko dogajanje. V zgodovinski večernici je tako. Z malo drznosti bi jih lahko zato imenovali tudi vojne povesti, saj z marsikaterim delom kažejo na svoj nefikcijski, zgodovinskoporočilni izvor.¹⁷ Če je pri Jurčiču in Scottu na ozadju zgodovinskega dogajanja jasna ljubzenska zgodba, so na tem mestu v večerniški zgodbi reproducirani družinski, rodbinski odnosi. Jurčičevski zgodovinski roman se konča praviloma nesrečno, večerniška povest obvezno srečno. Srečni konec ne pomeni poroke za glavne junake. To se sicer lahko zgodi, vendar redko (Vojnimir, Miklova Zala). Tudi kadar je pripovedovalec zanj pripravil vse okoliščine, do nje ne pride, ker je nekako pozabil nanjo (Mati božja dobrega sveta, Izdajavec). Povest se konča s ponovnim snidenjem družine.

1.2 Pri krištofšmidovski povesti je bil pod oznako »poučno« skrit splošni moralni in verski pouk, pri zgodovinski povesti, ki praviloma ubeseduje slovensko preteklost, pa je mišljen pouk slovenstva vrednega obnašanja. Izpolnjevanje verskih dolžnosti je za pravega Slovenca sicer pogoj, vendar je tu še dodatna zahteva po vdanosti habsburški monarhiji in po nacionalni enotnosti, razvpita pod geslom vse za vero, dom, cesarja.¹⁸ Nacionalnovzgojne in nacionalnopotrjevalne vloge večerniške literature nikakor ne moremo zanikati, saj je količina proslovenskih izjav

¹⁷ Vojne reportaže so bile vedno izredno priljubljeno berilo: *Obraz z laškega bojišča* (1859), J. Alešovec, *Kustoca in Vis* (1866), isti, *Vojska na Turškem* (1877, 1897, 1900, 1908), *Turki na Koroškem* (KMD 1864), I. Vrhovc, *Turki pred Dunajem* (SV 27, 1885), I. Kacenda, *Na bojišču, epizode iz laške vstaje*, *Dobré-poljski*, *Burska vojska* (1900) in še cela poplava v 20. stoletju do danes.

¹⁸ »Sloga jači, nesloga tlačí!« je moto Slemenikove povesti *Križem sveta*. S prve strani te povesti je tudi citat: »Vladar svetov nas je ohranil veke in veke, medtem ko so drugi silnejši narodi izginili iz zemeljskega površja. Ohranil nas bo, to je naše prepričanje, ako se bomo zedinjeni stanovitno držali rešilnega zmagonosnega gesla naših očetov, ki se glasi: Vse za vero in domovino!«

v njih precej obsežnejša kot v reprezentativnih slovenskih besedilih. Treba pa je pokazati, za kakšno vrsto nacionalnega ozaveščanja natančno gre. Lepo ga razloži Filip Haderlap, časnikar, sicer koroški in slovenski popularni pisec, v članku Narodni maliki (Koroške bukvice 1887—, 423, 435). Potrebno se mu zdi poudariti razliko med tremi pojmi: narodnjaštvom (tj. liberalizmom, ki ga navdihuje sovraštvo do drugih narodov), rodoljubjem, ki je sicer krščanska stvar, vendar se omejuje na pomoč samo ljudem svojega rodu, in domoljubjem, ki je taka zavest pripadnosti, ki je prežeta s krščansko ljubeznijo do vsakega bližnjega ne glede na njegovo nacionalnost. Brez dvoma je velik del domoljubja v praksi (v večernicah) nacionalno obarvan. Nacionalizem domoljubja pa je v taki meri razredčen, omiljen ali prežet s krščansko moralno, da o čisti nacionalni zavestnosti večernic ne moremo govoriti, raje o prevladujoči domovinski ideologiji.¹⁹

1.3 Že preveč povzetkov je bilo narejenih, ne da bi predstavil to vrsto večernic.²⁰ »Zgodovinska povest« *Križem sveta* Valentina Slemenika, natisnjena 1877. v 30 000 izvodih, potem pa še 1905. in 1938., bo primer.

Leto 1473. Dvojčka Jelica in Bogdan Pečarski z Levovega gradu, brodnik Job in babica komaj uidejo smrti, ko se vračajo z voznje po Vrbskem jezeru. Neki stari sovražnik rodbine jim je nažagal brv čez prepad. Pred desetimi leti je isti sovražnik babici ugrabil ob turškem napadu sina Benjamina, strica dvojčkov, in ga odpeljal neznano kam. Ta stari sovražnik so trije bratje, Jon, Jošt in Mihalj, sinovi bogataša in roparskega poglavarja Urha Grobekarja, ki ga je stari Pečarski odkril, ujel ter dal obesiti. Jon se je v Carigradu pomuslimanil. Zdaj je visoki vojskovodja Ali paša. Jošt ugrabi mala Bogdana in Lenarta Kolničarja, sina koroškega glavarja (in svaka Mateja Pečarskega) — Krištofa. Izroči ju Turkom, ti pa Jošta za plačilo kot ničvrednega človeka ubijejo.

¹⁹ Pri Bogu sem obljubil, za geslo vsega življenja sem si izbral, da hočem nepozabljeno obdržati zvestobo mili domovini! Bratje, z Bogom torej! Živela naša slovenska domovina! Za zlato dobo naših vnukov hajdimo v boj! Vse za vero in dom! Z Bogom! /.../ Bratje, zdaj velja drago prodati naše življenje! Naprej! Za vero in dom!« (Izdajavec, 1873, str. 72, 74).

²⁰ Njihov opus je takle: (J. Jurčič, Grad Rojinje (SV 13, 1866)), J. Jurčič, Jurij Kozjak (1864, 1877, 1887) — čeprav povest v marsičem spominja na najdensko povest krištofšmidovskega tipa, npr. na Pavla Hrastovskega, Gospodove pota so čudne in Bog nikomur dolžan ne ostane, se od nje razlikuje po manjši stopnji verskega pouka in večji količini nacionalno obarvane zgodovinskosti, kar upravičuje njeno uvrstitev na to mesto —, Jernej Dolžan, Mati božja dobrega sveta ali bratovska ljubezen (SV 17, 1868, 1907), J. Ogrinec, Vojnimir ali poganstvo in krst (SV 24, 1871, 1914), Valentin Slemenik, Izdajavec, zgodovinska povest iz turških časov (SV 29, 1873, 1907), Pod turškim jarmom (1882, 1892, 1903), Jakob Sket, Miklova Zala (SV 38, 1884, 1899, 1906, 1912, 1921), (J. Vošnjak, Troje angeljsko češčenje (SV 40, 1886, 1914), Doma in na ptujem (1889), (F. Zbašnik, Na krivih potih (SV 47, 1893)), V. Jelenc, Beligrajski biser (1905) itd.

Leto 1884. Kristjani v bitki pri Trbižu premagajo Turke. Ko se pri pokopavanju sovražnikov Job krščansko zavzame za še živega Ahmet ago, ob katerem toži njegov sluga Hasan, mu pogrebeci očitajo krivdo pri izginotju Bogdana in Lenarta. V jezi zabode obrekovalca in užaljen, ker ga Pečarski pri tem ni podprl, odide po svoje. Reši Ahmet ago, izve, da je kristjan, in z njim ter Hasanom odpotuje v Carigrad. Ahmet aga je ugrabljeni Benjamin z Levovega gradu. Rešil je svojega gospodarja smrti, postal svoboden in bogat. Zdaj odkupuje sužnje in jih osvobaja. Tako je rešil tudi brata in sestro čerkeškega rodu, Hasana in Fatimo. Fatima ju zdaj čaka doma v Carigradu. Pri njej pa je Lenart Kolničar, ki se zdaj imenuje Ibrahim. Fatima ga je odkupila tik preden so ga hoteli usmrtiti, ker se kot vojaški poveljnik pri Ali paši ni hotel poturčiti. Marsikaj hudega je pretrpel v turškem jetništvu. Ali paša napade Fatimin dvorec. Ibrahim ga brani, da Fatima lahko pobegne, njega pa ujamejo in ga živega zaidajo. Na srečo se pravočasne vrne Ahmet aga z družbo in Ali paša se mu mora ježno vdati. Vsi Ahmet agovi se izkažejo za kristjane.

Medtem Turki spet razgrajajo po Koroškem. Mihalj jim izda Levov grad, vendar Jelica odkrije prevaro, Mihalja ubije in prežene Turke.

Boj s Turki pri Hrušici. V njem je smrtno ranjen Bogdan, ki so ga domačini iz Otoka pred leti rešili iz turških rok, pa je ostal kar pri njih, ker ni vedel, od kod je doma. Pri Hrušici se bojuje tudi Matej Pečarski, vendar ne prepozna svojega sina. Istega dne dospe do Hrušice tudi krščanska slovenska družba, ki se vrača iz Carigrada. Po svetinjici prepoznajo Bogdana, ki se je sam izkopal izpod mrtvih trupel. Ko okreva, odpotujejo proti Otoku, kjer ga čakata nevesta Dorka in njen oče, poveljnik Boleslav.

Bitka pri Beljaku 1493. Turki so strašno premagani, Lenart ubije Ali pašo, potem ko je Ali paši po ogromnih žrtvah uspelo zavzeti Levov grad in ujeti Jelico. V bitki se najdejo vsi izgubljeni in ločeni; rešijo Jelco, ugotove, da je živa celo mati Agata, za katero so mislili, da je utonila v jezeru. Rodbinsko veselje. Le Bogdan se čez nekaj časa vrne v Otok, kjer si bo ustvaril družino.

»Matej Pečarski še leto za letom potuje med Slovenci in jim vedno oznanjuje: 'Rojaki, bodimo složni, združimo sel!«

Zgodbena shema precej spominja na krištofšmidovsko-ciglerjevski tip povesti, kakršen se kaže v Evstahiji, Rozi Jelodvorski, Evstahiju, Sreči v nesreči, deloma tudi Deteljici in Kortonici:²¹ po celem svetu zaradi zgodovinskih peripetij in medrodbinskih maščevanj raztepena družina se po vrsti dogodivščin spet snide. Janko Kos²² vidi izvor teh povesti v antičnem ljubezensko-pustolovskem romanu Heliodorjevega tipa. Zgodnje krščanstvo je na njegovo zgradbo vplivalo tako, da so se ljubezenski odnosi med osebami zamenjali z rodbinskimi, sorodniškimi. Iz ljubezensko-pustolovskega romana je nastala družinsko-pustolovska povest. Sorodnost med večerniško zgodovinsko poveštjo in družinsko-

²¹ Pri Materi božji dobrega sveta bi se dalo govoriti celo o neposrednem vplivu Šmidove povesti Timotej in Filemon, »zgodbe keršanskih dvojčkov« (1842).

²² Janko Kos, Začetki slovenske umetne proze, SR 1981/3.

-pustolovsko povestjo (kot njen prototip velja znamenita legenda o Evstahiju, v slovenščini v Krištof Šmidovi predelavi 1852., 1879. in 1894. leta) potrjuje še motivacijsko in snovno pomembna vloga vojne in misijonstvo: v povesti mora biti krščena vsaj ena oseba ali pa mora vsaj nekaj nekrščenih pod zemljo.

Pri zgodbah najdenčkov je šlo za vzpon posameznika s stopnje ničelne družbene moči do precej zavidljive stopnje moči na družbeni lestvici. S povzetka se dá razbrati, da gre za razmerja moči tudi tukaj. Narodna celica (družina, rodbina) je močna, kadar so vsi njeni člani skupaj. Njena moč se skozi povest vedno bolj manjša. Zdaj odpotuje eden, drugega ugrabijo, tretji se izgubi ali gre iskat izgubljene. Daleč v tujini se rodbina po raznih svetinjicah, križcih, znamenjih prepozna, se zbere, premaga sovražnike in se vrne domov, kjer skoraj nihče več ne računa na njihov povratek. Spet je vzpostavljena moč in harmonija kakor na začetku. V Križem sveta se moč namnoži tako, da se lahko ustanovi celo nova družinska celica. Razcvet slovenstva! Ne spominja shema v marsičem na tisto, ki jo je za pravljico opisal Propp? Niti pojedina na koncu ne manjka (Mati božja, Mlinarjev Janez (2-krat), Izdajavec, Križem sveta).

1.3.1 Bralsko najprivlačnejše scene so prav gotovo prepoznavanja in srečavanja družinskih članov proti koncu povesti, ki že nakazujejo srečni izid. Saj so tudi ganljive in kar precej jih je, npr.:

Srečno združenje

Vojnimir, ta namreč je bil, katerega je dal Ozar k sebi pozvati, hitel je nemudoma k bolniku, srčno veseleč se v srcu, da tudi temu dozdej tako trdovratnemu poganu more zdaj prinesiti tolažbo v imenu krščanskega Boga.

Naglo prispe do Ozarjevega doma. Na pragu sreča tri popotne možé. Zamišljen v svoje zdanje sveto opravilo spozna v prvem trenutju le duhovnega očeta.

»Bog te blagoslovi, moj ljubi brat v Bogu!« nagovori ga ta in brž potem reče:

»Kolika sreča, da te tu srečamo! Glej,« — pri tej besedi položi desno na Rati-bora — »to so tvoj oče!«

Vojnimir, ozrši se nanj, veselo ostrmi: spozna ranjenca z bojišča, kateremu je bil obvezal rane in ga potlej spreobrnil h krščanstvu.

»Da, ljubi moj Vojnimir!« pravi Ratibor vesel, »glej, jaz sem tvoj oče, in ta« — pokaže na Svitelja — »ta je tebe in tvojo mater rešil iz pesjanskih rok; tega častitljivega očeta« — namigne nanj — »tega sam dobro poznaš.«

Vojnimir v tem prvem trenutju od veselja ne vé, kaj reči, kaj prašati? Molče se svojemu očetu nagne na prsi in ga objame.

Vse to je Zorina, težko že čakajoča duhovna in vroča skozi okno, čula in videla. Bliskoma torej prihiti, in z glasnim, radostnim klicem: »Moj ljubi oče, moj ljubi brat!« oklene se obeh, ko sta se še objemala.

Kolika neizrekljiva radost iznova obide Vojnimira, ko vidi pred seboj svojo nekdanjo spreobrnjenko na Predosljih.

»Gori pri bolniku,« pravi Zorina v eni sapi — »gori pa so moja, in, Vojnimir, tvoja ljuba mati Radoslava!«

»Radoslava — moja draga žena, tudi tu? Kaj je mogoče?« vzklikne Rati-bor strmeč od nenadnega, tako veselega izporočila. Zorina pak ga hlastno prime za roke in potezaje ga s sabo prosi:

»O, pojdite, pojdite brž, da jih vidite! Gori so, strežejo.« In vsi gredo ž njo v grad.

Odveč bi bilo popisovati Radoslavino radost in srečo, ko je zdaj naenkrat videla svojega moža in sina, oba zdrava, pred seboj in ko je čula iz Rati-borovih ust, kdo da sta ta dva moža, duhovni oče in njegov prijatelj Svitelj. Veselje, ko so se bili v naglici vsi spoznali in porazgovorili med seboj, je bilo neizrekljivo!

(Vojnimir ali poganstvo in krst, 1. zvezek Zbirke slovenskih povesti, 1913, 72, 75.)

Priljubljenost prepoznavalnih scen in njihova pogostnost se dasta razložiti na več načinov. Prepoznavanje je izrazita trivialna kategorija, trivialna ustreznica spoznavanju. Pri spoznavanju naleti človek na nekaj novega in mora to vključiti z naporom v svoj pojmovni svet ali že ustaljene predstave zaradi tujka celo spreminjati. Pri prepoznavanju je drugače. Tisto tuje, neznano, je novo samo na videz, le prvi trenutek. Že takoj naslednji hip ga sprejemnik zagleda kot nekaj domačega, kar ima v njegovem svetu že trdno določeno, čeprav za nekaj časa pozabljeno, zabrisano mesto. Nič tujega ni prodrlo vanj, nič ni načelo njegove homogenosti, njegove moči in samozavesti. Svet ostaja takšen, kakršen je bil prej. Strah pred spoznavanjem in želja po prepoznavanju sta znak človeškega hotenja po obvladovanju sveta, okolja. Vse v povesti, ki želi tako hotenje zadovoljevati, se mora iziti brez tujih ostankov, vsak predmet mora biti na koncu le sredstvo za »aha-efekt«. Celo vsi pglavitni Turki se izkažejo le v turške noše oblečeni Slovenci (Ali paša, Ahmet aga, Ibrahim so Jon Grobekar, Benjamin Pečarski in Lenart Kolničar).²³ Lacan (Štirje temeljni koncepti psihoanalize, Ljubljana 1980) bi veselje ob prepoznavanju navezal na t. i. skopično pulziranje, ki je tudi v osnovi otroške igrice »kuku«. V vsakem primeru pa so ta splošnočloveška veselja ugodno izhodišče za tisto manipulativno hotenje, ki z nasilnim harmo-

²³ »Medtem vstaneta župan in županja izza mize, in vidita zares petero Turkov, ki po kolovozu gredo proti hiši in za seboj vodijo konje; troje moških in dvoje ženskih 'Glej, glej,' čudi se županja, 'kako se Risan vzpenja po mali Turkinji in jo hoče vso oblizati. — Oh, to je prava naša Milica! Spredej ta Turek, je pa naš Janko, spoznam ga po urni hoji in ravni postavi.« (Mati božja dobrega sveta, 1907, 95)

niziranjem vzgaja človekove (samo)potrjevalne in konformistične ambicije.

1.4 Drugačen tip zgodovinske večernice so Sketova Miklova Zala, povest iz turških časov, SV 38 (1884, 1899, 1906, 1912, 1921, 1951), Ferda Kočevarja *Mlinarjev Janez, slovenski junak, ali uplemenitba Teharčanov* (1859, 1892, 1900, 1905, 1910 in 1922) ter Andrejčkovega Jožeta Sabinka, slovenska junakinja, povest iz začetka 15. stoletja (Besednik 1876). Glavnih oseb je manj, gre za ljubezenski par, ki se mora po sili razmer ločiti, pa se po prestanih dogodivščinah spet najde. Kljub temu, da je dogajanje precej manj zapleteno kot pri družinsko-pustolovski povesti, zgodbe močno spominjajo na shemo ljubezensko-pustolovskega romana.²⁴

Mlinarjev Janez in Pengarjeva Marjetica se imata rada. Marjetico pa zalezuje celjski grof Urh. Na vas pošlje v meniha preoblečenega ovaduha, da bi ugrabil Marjetico. Fantje odkrijejo nakano, ujamejo grofa in obljubiti jim mora plemstvo, da bi se odkupil. Pri volitvi vaškega načelnika (zanj je kot najbolj korenjaški fant izvoljen Janez) to res stori. Urhu, ki slovi zaradi nemoralnega življenja — onečastil je že več deklic v okolici — prinese papežev poslanec iz občilno pismo. Da se stvar ne bi razvedela, Urh poslanca zapre v bežigraske ječo, Teharčane z Janezom na čelu pa pošlje ječo stražiti. Fantje tu osvobodijo nedolžne jetnike, poslanca in nekega starčka, ki je že štirideset let tu zaprt in ki se izkaže za poslančevega očeta. Starček umrje. Pride do spopada med Teharčani in grofovimi. Janez grofa v tri ure dolgem dvoboju premaga, vendar ga izpusti ter s svojimi pobegne proti Beogradu na vojsko s Turki. Tu se odlikujejo, Janez pa skupaj z Voglarjevimi Mihom pade v turško ujetništvo. Sužnjuje v Carigradu, z Mihom se ločita, pa se v Alžiru na ladji spet srečata. V Mihiu Janez prepozna le v fanta preoblečeno Marjetico, ki mu je vseskozi sledila. V obupu se že hočeta pognati v morje, ko slučajno pride papežev odposlanec in jima pove, da ju je odkupil. Odpotujeta domov, ker je med tem Urh že umrl (ubili so ga v nekem prepiru), pridno delata in še dolgo živita.

1.4.1 Povest je bila šestkrat natisnjena. Če bi o popularnosti odločali fabulativna in snovna pestrost, bi njeno usodo morala doživeti Podmilškova Sabinka, saj v njej ne manjka zanimivih Ciganov, roparjev, puščavskih in roparskih jam, skrivnostnih koč, zaporov itd. Nekaj drugega je moralo biti pomembnejše za uspešnost Mlinarjevega Janeza. Tudi tokrat je to prepoznavanje: Slovenec je v glavni osebi prepoznaval svojo idealno zamišljeno, zeleno, junaško podobo.²⁵ Povest je poskus ustvariti

²⁴ Klasičen tip tega romana je v 20. stoletju oblikoval M. Malovrh s Strahovalci dveh kron.

²⁵ »Kajti poznam vas le predobro, Slovence. To je čisto poseben narod, in srečen je, kdor ume, dobro vladati ga. V peklo bi šli Slovenci z njim, če bi zahteval od njih. Ni ga junaka, ki bi Slovence prekosil, kadar se ta v resnici boja loti, kakor tudi ni gospodarja, trgovca in ne poljedelca, ki bi svojega slovenskega vrstnika prekosil.« (55)

slovenskega legendarnega, mitičnega literarnega junaka. V tem bi se dala primerjati z eno leto starejšim Levstikovim Martinom Krpanom²⁶ ter Malavašičevima (1818—1865) junaškima biografijama (Oče grof Radecki, 1852, in Erazem Predjamski ali Erazem iz Jame, 1845, 1861, 1869, 1880, 1886, 1896, 1907).²⁷ Kar tri izmed teh štirih povezuje, je nespornost junaka z oblastjo, nekakšno junakovo uporništvu. (Podobno zanimiv je tudi Jurčičev Erazem Tattenbach, 1873.) Martin in Janez, oba se nudita mitu z izjavo, da sta že narodna lastnina; prvi z »Močilar mi je časi kaj razkladal od nekdanjih časov«, drugi s podnaslovom »po narodni pripovedki iz srede 15. stoletja«. Ni se mogoče znebiti občutka, da se je poskus oblikovanja slovenskega mitičnega junaka ponesrečil. Enim »junakom« manjka slovenskost, drugim mitičnost, tretjim dosledno junaštvo. K tem poslednjim spada tudi Mlinarjev Janez. Njegova nezadostnost se pokaže, ko je pripovedovalec prisiljen del njegovih nalog zaupati ženski, junakovi nevesti, tukaj Marjetici (slovensko mitično ime!, naslovna oseba uspelega Kodrovega dela in še kje).²⁸ Še bolj korenito se je to zgodilo v Sabinki, slovenski junaknji. Ožbe, glavna oseba prvega dela povesti (tudi slovensko mitično ime, v Lepi Vidi npr.), vzorčni primerek meščastega slovenskega »junaka«, močno, napihnjeno, pa dobro in krotko, nedolžno bitje — prav kakor Mlinarjev Janez — ni sposoben junaško obvladati zapletenega položaja in vse skupaj prepusti Sabinki, po kateri dobi povest zato naslov. Tale nastavek vablivo vleče v razmišljanje o ženskem značaju slovenskega naroda, o vzrokih za to, pa še o drugih tipoloških značilnostih slovenske kulturne tvornosti, ki iz ugotovljene ženskosti izvirajo. Nista iz podobnih razlogov tudi Vida in Veronika postali slovenski mitični osebi?

1.4.2 Mlinarjev Janez je avtoritativna osebnost ali naj bi to bil. Avtoritativna oseba je družbeni skupini simbol, znamenje, pod katerim se združuje. Je identifikacijski objekt, esenca tistih značilnosti, po katerih

²⁶ Oba junaka se dvobojujeta, vsak od njiju se lahko pohvali z izbornim konjem itd.

²⁷ Biografije velikih, v glavnem vojaških osebnosti, so bile od nekdaj izredno priljubljeno branje: J. Alešovec, Cesar Maksimilijan in Mehika (1868), F. Haderlap, Nikolaj Zrinjski (1885, 1903), I. Molek, General Laudon (1886, 1908), Andrej Hofer (1886, 1898, 1908), F. Nedeljko, Močni baron Ravbar (1886, 1897), I. Urbanec, Knez Črni Jurij (1889), Hrvojič, Maksimilijan, cesar mehikanski (1892), F. Nedeljko, Princ Evgen Savojski (1894, 1909), F. Nedeljko, Feldmaršal grof Radecki (1894, 1902), Andrej baron Čehovin (1898), Viljem baron Tegethoff (1900) in še cela vrsta takih del v našem stoletju. Precej je izšlo tudi vladarskih biografij, vsakih deset let je v počastitev monarhovih okroglih rojstnih dnevo izšlo od 4 do 12 takih knjižic, večinoma o Francu Jožefu in Elizabeti.

²⁸ »No, več kaj, Janez, za tako bojazljivega te pa nisem imela.«

»Marjetica, junaški govoriš, resnično, da si tako pogumna, nisem mislil.« (Mlinarjev Janez, 1922, 73)

se skupina prepozna in na podlagi katerih se združuje. Avtoritativna oseba je družbeni skupini v ekspanziji enake funkcije kot vojskujočim se prapor, zastava. Skupini (in bralcem iz nje) daje po eni strani občutek varnosti. Po drugi strani pa povesti, v katerih taki brezmadežni korenjaški liki namesto bralca samega potujejo od zmage do zmage, privajajo bralca (pripadnika skupine) na nekritično, brezpogojno vdanost in zaupanje avtoritativnim osebam v resničnem življenju, manjšajo človekovo obrambno in samoohranitveno sposobnost.²⁹ Avtoritativna oseba ne trpi razumskih ugovorov, zahteva enostavno podrejanje. Kar reče junak Mlinarjev Janez, to je njegovi četi sveto, kar on preudari, to velja, kar on sklene, to izvrši. Upravičeni sta tudi krutost in neusmiljenost, ki prevzmeta tega krotkega in blagega moža, kadar ga navda »pravični srd«. V tem je manipulacijski značaj Žavčaninove povesti in ravno tej t. i. personalizacijski strategiji (ki je izborna poskrbela za to, da se je zaradi družbenih krivic nabrani srd sproščal v pravo smer — v agresijo do Turkov) se ima povest zahvaliti za številne ponatise.

2 Vaška povest

Vaško povest imenujem pripoved, ki se dogaja na podeželju (glede na pripovedovalčev čas v sedanosti) in katere glavne osebe niso meščani ali plemstvo. Preprosteje bi bilo reči: upovedene osebe so kmetje, vendar to ne bi bilo natančno. V veliko vaških mohorjankah je v prvem planu upoveden (vaški) proletariat. Med vaško povestjo in vaško večerniško povestjo so določene razlike. Tipoloških raziskav slovenske vaške povesti pri nas še ni bilo, zato razlik v natančni in izčrpni obliki ne bo mogoče naštetih. V slovenskem literarnem razvoju je vaška pripoved znanilka realizma. Od reprezentativnih besedil predhodnega obdobja se že od zunaj razlikuje po obsegu: krajša je v povprečju. Medtem ko je pri njenih prvih predstavnikih, Jurčičevem Sosedovem sinu (1868), Stritarjevih Svetinovi Metki (1868) in Sodnikovih (1878), ljubzenska zgodba še velikega pomena, postane v osemdesetih letih z razvojem realizma obrobna zadeva. Če bi vaške večerniške povesti skušali stilsko opredeliti po tem kriteriju, bi jim prav gotovo pripisali realističnost ali vsaj odmik od romantičnosti. Vendar je o stilni pripadnosti trivialne literature boljše molčati.³⁰

²⁹ »Kdaj je slovensko krdelo zapustilo svojega vodnika? Vdero za načelnikom, vdero v goste sovražne vrste.« (Izdajavec, 1873, 74).

³⁰ Poromantična trivialna književnost je v celoti zapisana realističnim stilskim postopkom, poetičnemu realizmu, da bi z njim prekrila svojo temeljno protirealistično nastrojenost (W. Killy, *Deutscher Kitsch (Ein Versuch mit Beispielen)*, Göttingen 1961).

Zgodovinska povest šestdesetih in sedemdesetih let se nikoli ni poskušala izogibati ganljivosti in vzburjanju iracionalnih bralskih občutij. Vaška povest, ki ji v večernicah sledi v osemdesetih in devetdesetih letih, razčustvovanosti ne pozna. Biti želi strogo racionalno podjetje, zato se izmika ljubezenski tematiki. Če se ji že vsili, jo obdela na hitro in površno. Za ideološko, nacionalistično plat zgodovinske mohorjanke je značilna precejšnja stopnja abstraktnosti, zgolj načelnosti; mlajša vaška mohorjanka abstraktno načelnost narodne ideologije svoje predhodnice konkretizira. Iracionalnost, ki je iz abstraktnosti prejšnje dobivala svoje moči, se tu umiri v konkretni, racionalni narodnogospodarski program. Možitve in ženitve niso več stvar čustev, ampak so posledica gospodarske računice. Fant ne bo vzel tiste, ki bi mu telesno ugajala, vzel bo dobro gospodinjo.³¹ Tudi če gre za idilo, je ta le odraz urejenih gospodarskih razmer, čistih računov, in kot taka dokaz, da je bilo gospodarjenje pravilno.³²

³¹ »Pri kmetiji je treba gospodinje. Rebernikova hiša bi ne bila tako na dobrem, ko ne bi naša mati skrbno vse opravljala v hiši in v hlevu. Pregovor pravi in resnično je, da pridna žena tri ogle hiše po konci drži. Poiskal si boš torej ženo iz domačih deklet. Silil ti ne bom nobene, če prav bi meni bila najljubša sosedova Šotorjeva Jeta. Poznam jo od mladih nog. Zmirom mi je dopadala, da je tako lepo ubogala svojo mater in očeta. Zdaj, ko je dorastla in krepka za delo postala, ne počiva ne od jutra do mraka in vsako delo opravlja urno in veselo. Nikdar ne zamudi Božje službe in sam gospod župnik so mi jo pohvalili. Pač težko jo bode pogrešala Šotorjeva mati, ki se zdaj lahko počije zraven nje. Dobro bo za hišo, v katero bo ona prišla za gospodinjo. Brez dote pa tudi ne pojde od Šotorjevih. Po njej povprašuj in kedar imaš besedo, povej mi, da gremo vsi skupaj k notarju in napravimo ob enem izročilno in ženitovanjsko pismo.« (Troje angeljsko češčenje, 1886, 6)

³² »*Lepo lego* ima ta vasica. Obrnjena je proti *jutranji strani*. Za hrbtom se ji dviguje kakih tristo metrov visok *hrrib*, ki je *lepo* zarasten z bukovim in smrekovim *lesom*. Sem ter tja se tudi kaka breza *blesti* izmed gošče. Vsaka hiša ima na sprednji strani *lep sadni vrt*, od vrta naprej se razprostira *ravno polje*, a še dalje naprej *zelené* lepi travniki. Tako ima vsak teh posestnikov kar na kupu, česar potrebuje. Za hrbtom mu rastejo drva, tako da ni treba hoditi daleč po nje, v obližju hiše mu daje po letu košato sadno drevje prijetno senco, kjer se lahko odpočije po trudopolnem delu, a polje in travnike ima kar v jednomer pred očmi. Iz *hrriba*, ki se dviguje za hišami, izvira tudi *čist in mrzel studenec*, ki se nikoli ne posuši, in ki priskrbuje tukajšnjim seljanom *zdravo pitno* vodo. Onkraj njiv, tam sredi travnikov pa se vije precejšnji *potok*, ki daje ondrotnim tlom vedno dovolj moče, tako da trava tam kaj *bujno poganja*.« (Vas Kôt, 1896, 3, 4)

Takole in podobno se začenja večina vaških povesti. Očitno je, da gre za začetno formulo, ki marsikje prehaja že v kliše. Ponavlja se *lepa lega vasi* (obrnjena je na jutranjo stran). Lepota je dvojnega značaja: po eni strani je prava, estetska, po drugi strani je izenačena s koristnim. Lepa je ponavljajoča se zeleno-bela kombinacija (bele hiše na ozadju zelenih gozdov in travnikov), lepi pa so gozdovi tudi zato, ker dajejo les, ker so kmečka železna rezerva, sadovnjaki so lepi zaradi sadja, obvezni studenci niso tu samo zaradi romantike, ampak da namakajo polje, travniki zato, ker dajejo hrano živini, polja, ker so rodovitna in prehranjujejo ljudi. Zelena barva je lepa tudi zato, ker je simbol življenja, klorofila, bela barva zato, ker je znak čistoče, nedolžnosti, reda (dobre

Da bi značilnosti vaše mohorjanke ugledali natančneje, bi bilo potrebno pregledati še tovrstno bero Doma in sveta ter še kakšne druge revije. Kljub delni nepregledanosti gradiva pa si bom drznil postaviti tezo: poleg deficita ljubezenske tematike je za vaško večerniško povest značilna poudarjena moralno-idejna plat, realizmu nasprotna ali tuja težnja v konstruktivni srečni konec, želja po večji fabulativnosti, ki se kaže v begu k drugim žanrom, v kriminalno in vojaško povest, in poudarjena gospodarska in politična poučnost, ki daje tej literaturi na mestih precej nefikcijski značaj.

2.1 Vaška večerniška povest je bila pisana za kmeta, ki bi v tej privlačni obliki sprejel pouk o gospodarjenju. Čeprav vseskozi poudarja, da bogastvo samo še ne prinese človeku sreče,³³ je gospodarski pouk le dan z enim samim namenom: pomagati kmetu iz pomanjkanja do take stopnje gospodarske gotovosti in blagostanja, ob kateri bo pripravljen priznati, da bog pridnim in poslušnim že na tem svetu nakloni srečo. Po drugi strani pa je ekonomska samostojnost samo pogoj narodni samostojnosti. Če kmet ne bo dobro gospodaril, tudi meščan, nosilec narodno ozaveščevalnega duha, ne bo imel kaj jesti. Zato kmalu ne začudi več, če se sredi pretežno zanimive zgodbe vaše povesti pojavi celo poglavje, ki bi bolj sodilo v strokovni priročnik o kmetovanju kot pa v literarno fikcijo.³⁴ Pogoj gospodarsko učinkovitemu delu je ustreza razporeditev de-

organizacije dela). Vas v podnožju gozdnatega hriba, pred katero se razprostira nerazparcelirano, vedno ravno polje, ni lepa samo zaradi pestre razgibanosti svojih oblik, ampak v glavnem zaradi koristi, ki jih ji daje ugodna lega.

³³ »Tako je gospodaril Peter Germar na svojem malem posestvu, popolnoma zadovoljen sam s seboj. — Kaj bi tudi ne bil? saj je bil prost vseh strasti, ki človeka pèhajo navadno v neizmerno brezno ter napravljajo nezadovoljnost in spačeno življenje; vdan v voljo Božjo je delal dan za dnevom, nikdar ni pozelel ni bogastva ni sladnostnega življenja, ki je sama ničemernost, ki mami človeškega duhá, da slednjič pozabi Boga, svojega stvarnika in svetih dolžnosti, ki mu jih je naložila božja previdnost. — Ako bi natanko premislili, kako malo potrebuje človek, da zadovoljno in srečno živi, kako lahko se je ogibati vseh strasti, ki vodijo na pot pogube, morali bi iz serca milovati one, ki dan za dnevom hrepené po zakladih, svetnem lišpu in hrumečih veselich ter si s tem hočejo pridobiti zadovoljnost in srečo. Kako abotni so taki posvetnjaki! Oni iščejo zadovoljnosti ondi, kjer je nikdar ni, oni iščejo sreče v zakladih, ki jim je dati ne morejo. Bogastvo je podobno morskej vodi, ki vedno bolj žeja, čim več je kdo pije. Taki ljudje iščejo omike ondi, kjer so leskeče zlato in dragi kamenji, pa ne pomislijo, da je njih duh mertev, njihova glava prazna. Ako natanjko prevdarimo vsa svetna djanja in nehanja, zastaviti moramo nehoté vprašanje: kdo je srečnejši? bogatin v svojih nališpanih sobah, ali prosti kmet v svoji bajti? In če potem to vprašanje natanjko prevdarimo, priznati moramo, da le prosti kmetič uživa pravo zadovoljnost in srečo, kolikor je mogoče na svetu. —« (Zalost in veselje, 1875, 4, 5)

³⁴ »Neko nedeljo popoldne, ko Veljanič in Lipe tako skupaj sedita na klopi pred hišo in se spet menita o gospodarstvenih rečeh, pravi Veljanič:

lovnih vlog in vestno izpolnjevanje dolžnosti, ki so posameznim vlogam različno zapisane. Meščanska gospodarska logika, ki je zakon akumulacije kapitala prinesla tudi na to področje, ne pozna usmiljenja. Bajtarji so ji ekonomski (zraven pa seveda še moralni) škodljivci,³⁵ ker s svojim vrtičkarstvom drobijo veliko kmečko posest. Gospodarski liberalizem vsakomur natančno predpisuje način obnašanja — gospodarju, gospodinjji, sinovom in hčeram, hlapcem, bajtarjem in delavcem.³⁶ Na moralno plat njihovega življenja ni pozoren toliko z božje perspektive (čeprav z božjimi zakoni svoje vmešavanje argumentira), kot mu je morala kmetstva pomembna z gospodarskega zornega kota. Podpiral bo tisto obnašanje, ki navaja k pridnosti, maksimalni produktivnosti, varčnosti ipd., ostro pa bo nastopil proti takemu obnašanju, ki kmetško delovno moč manjša (popivanju, kvartanju, pretepaštvu, lenobi, zapravljivosti, vraževerstvu in nevernosti), ter takemu, ki vodi proč od »poštenega«, tj. ustaljenega in z zakonom utrjenega načina akumulacije (pohlepnosti, skoposti; prva je v sumljivi bližini s tatvino, druga akumulirani kapital pusti ležati brez koristi). Krajše večernice obdelajo po eno takšno grehoto in njene posledice, večje pa se jih lotevajo kar več naenkrat.

Zahteva po redu in snažnosti v gospodinjstvu in gospodarstvu, izražana in opisovana s posebno slastjo in pogostnostjo, simbolizira zahtevo liberalnega gospodarstva po razmerah, v katerih bi se idealno razvijalo. Red je drugo ime za organizacijo dela, snažnost pa, ki je pogoj zdravju,

»Vidiš, ljubi moj, jaz sem si po branji podučnih spisov in po svoji lastni izkušnji sestavil ta-le pravila za gospodarstvo:

Pervič: kmet prideluje, kar potrebuje sam za-se, in da ima kaj za prodaj. To je njegova reč. Njegovi pridelki pa so dvovertni: Taki, ki prihajajo iz rastlinstva, in taki iz živalstva.

Drugič: kmet mora /.../« (Setev in žetev, 1875, 28—31)

³⁵ Setev in žetev, 10. pogl.; podobno že prej, v Malavašičevem prevodu Zschokkejeve Zlate vasi (1848), na nemškem jezikovnem področju pa v Immermannovem Oberhofu (1838/39).

³⁶ Npr. delavcem (Na krivih potih, str. 18, 19):

»Lepo se res tu notri govori o delavskem stanu, a morda ni vse res, kar stoji tukaj zapisano. Preveč samohvale je vendarle. Da bi bil delavski stan prvi stan na svetu, tega doslej še nisem slišal, in zdi se mi preveč rečeno. Ponižnost je lepa čednost. Ponižni ostanimo in ne dajmo se omamiti takim besedam, ki ugajajo naši ničemurnosti.«

Ali pa dekletom (prav tam, str. 15—16):

»A naša Malka ni samo skrbno gojila čistosti srca, temveč je pazila tudi na zunanjo čistost in snago. Omenili smo že, kako vse lepo snažno in čisto je v koči strica Matije; to je Malkino delo. Pa tudi na svoji obleki in na svojem životu je čez vse čislala in ljubila čistost in snago. /.../«

Zakaj opisujemo vse to tako na široko, zakaj razkladamo tako natanko te lastnosti Malkine?

Zató, da bi si ti, slovensko dekle, vzelo Malko za vzgled, in da bi tudi ti tako ravnalo. /.../«

drug izraz za kar največjo delovno sposobnost.³⁷ Z upoštevanjem navodil, ki jih gospodarstvo v obliki večernic daje kmetu, se seveda lahko obogati. Tu pa je nevarnost. Kmeta je treba navaditi, da bo del dohodka redno in brez bolečin odvajal tistim, ki so ga tako zavzeto pripravili za ekonomski dvig. Prepričati ga je treba (zraven pa tudi tiste, ki jim gospodarski dvig ni uspel), da bogastvo ni najvažnejše na svetu in da samo bogastvo človeku še ne prinese sreče. Življenjski recept, ki ga večernice ponujajo kmetu, je torej: moli! delaj! hrani!,³⁸ pa nič ne maraj, kdo se bo okoristil s tvojim delom, saj bogastvo ne prinaša sreče.

2.1.1 Podoben položaj kot bajtarji imajo za razraščajoči se kapital tudi delavci. Delavska tematika se je v slovenski pripovedni prozi začela pojavljati že zelo zgodaj, vendar redko v taki luči, v kakršno je delavsko družino Svetinovih postavil Janez Cigler leta 1836. Razpoloženje pišočih in beročih (iz premožnejših slojev) do delavca se najlepše vidi iz simbioze delavske in kriminalne tematike skozi vse devetnajsto stoletje. Delavec je veljal za možnega kriminalca.³⁹ V zgodnejših večernicah se glavna oseba še uspe izogniti proletarizaciji (Setev in žetev, SV 33, 1875). Nekaj let pozneje si avtorji pred nujnostjo proletariata niso več mogli zakrivati oči.⁴⁰ Proletariat je postal nujno zlo. Zato je bilo treba najti način, kako ga najbolje zmanipulirati, kam ga usmeriti. Recept zanj je bil podoben kot za kmetstvo: trdo, napeto delo, zmernost, varčnost in zaupanje v boga. Nalogo usmerjevalca delavstva je prevzela katoliška cerkev, ki si je v ta namen morala prilagoditi posebno ideologijo, znanilko Krekovega krščanskega socializma. Krepila se je v boju proti poglavitnemu sovražniku: liberalizmu (Troje angelsko češčenje, Petelinov Janez) in socializmu (Na krivih potih). Obe stranki je diskvalificirala

³⁷ »Mina županja, začrnela in suhljata ženica, je bila jako pametna in po-božna gospodinja. Snažnost in red je visoko cenila, in županova hiša je bila vsem v zgled. Tla so bila vedno čisto pometa, strop in hrastove stene so se rumenile kakor z voskom prevlečene; javorjeva miza je bila bela, kakor da je iz marmorja izsekana; okna, skrinje in druga kuhinjska posoda obrisana in v lepem redu; visoke, rahle postelje, z belimi prti pokrite, so človeku silile v oči. Večkrat je mati rekla svoji hčerki: 'Snažnost in red mi toliko veljata kolikor ena dekla: snažnost stori, da se posoda ne pohabi in se človek ne otruje; red pa, da brž najdeš vsako stvar.'« (Mati božja dobrega sveta, str. 4)

³⁸ F. H/aderlap/, Nekaj dobrih nasvetov za hišo in dom (SV 40, 1886, 115).

³⁹ Tako že pri Ciglerjevi Sveti Hemi (1839), Zakrajškovi Oglénici ali hudo-biji in nedolžnosti (1865), celo pri Jurčiču (Cvet in sad, Ponarejeni bankovci) ter Stritarju (Sodnikovi), v Zbašnikovi Na krivih potih in še kje.

⁴⁰ Še leta 1887 se je daljnovidni Haderlap v članku Narodno gospodarstvo pri Slovincih (Koroške bukvice, 384) zavzemal za tovarne. Njihovo korist je videl v tem, da bi zaposlile odvečno delovno silo, zmanjšale bi izseljevanje in okoliškimi kmetom bi priskrbele množico kupcev poljedelskih pridelkov ter tako pospeševale razvoj kmetij.

s poudarjanjem njunega nemškega značaja⁴¹ in povezovanjem z gospodarskim in klasičnim kriminalom, skratka z obtožbo, da so liberalci in socialisti goljufi in tatovi.

2.2 V vaški večerniški povesti se srečujejo in prepletajo tri snovno-idejna področja, gospodarski poduk, politični poduk ter kriminal. Zgodbeno je od njih najprivlačnejši kriminal, s stališča manipulativnih ideologij pa je utemeljen kot negativni eksempl: tako ne smete delati, če nočete nesreče na svojo glavo. Gospodarski poduk uči intenzivnega pridelovanja, politični poduk skrbi, da dobiček proizvodnje ne gre v napačno smer, kriminal pa je tu zaradi bralske privlačnosti, zraven pa kot primer kršenja pravil gospodarskega razcvetenja, vedno kaznovanega seveda. Gospodarski pouk in kriminal sta si podajala roke do osemdesetih let, ko se jima je zaradi nevarnega delovanja konkurenčnih strank pridružila še odločna politična propagandnost.⁴² Tako zlasti v Trojem angeljskem češčenju, povesti J. Vošnjaka (SV 40, 1886, 1914).

Proti koncu stoletja pa se simbioza gospodarskega pouka, politične propagande in kriminala začne razbijati. Iz vsake od snovno-idejnih komponent se razvije samostojen podtip vaške večerniške povesti: političnopropagandni (Alešovčev Petelinov Janez, 1880, 1919) kriminalni (Zbašnikov Boj za pravico, SV 50, 1897) in zgolj gospodarskopoučni istega avtorja (Vas Kôt, SV 49, 1896).

⁴¹ P. Zimmermann (Der Bauernroman; Antifeudalismus, Koservativismus, Faschismus, Stuttgart 1975) poroča o negativnem odnosu do socialne demokracije tudi za nemško Zvezo kmetov (1893—1912).

⁴² Za boljše preglednost je treba naštetih še druge vaške povesti, ki jih je izdala MD (v oklepajih so krajši spisi, ki le pogojno sodijo sem): F. Zakrajšek, Oglénica ali hudobija in nedolžnost (1865, 1894, 1904); F. Erjavec, Hudo brezno ali gozdarjev rejenc (SV 10, 1864); (J. Jurčič, Uboštvo in bogastvo (SV 11, 1865)); /J./ Ogrinec, Setev in žetev (SV 33, 1875, 1913); /A. Jeglič/, Nevera (SV 34, 1878); (J. Jurčič, Ponarejeni bankovci (SV 35, 1880); /F. Haderlap/, Loterijo je pustil (SV 36, 1882); P. Pajk, Dora (SV 39, 1885); P. Pajk, Domačija nad vse (SV 43, 1889); I. Fajdiga, Zadnji tihotapec (SV 45, 1891); P. Pajk, Najgotovjša dota (SV 46, 1892); F. Zbašnik, Na krivih potih (SV 47, 1893); F. Zbašnik, Čujte in molite, da ne padete v skušnjava (SV 48, 1894); /F. Zbašnik/, Vas Kôt (SV 49, 1896); F. Zbašnik, Boj za pravico (SV 50, 1897); — (J. Jurčič, Prazna vera (KMD 1864), Dva brata (KMD 1867)); J. Križanič, Skušnja in skušnjava (KMD 1878); (J. Jurčič, Kako je Kotarjev Peter pokoro delal (KMD 1880)); /A. Jeglič/, Strupena Neža (KMD 1881); I. Vrhovec, Med hribovci (KMD 1882); Tonejec, Usmiljeno srce, radodarna roka (KMD 1883); J. Vošnjak, Dva soseda (KMD 1888); J. Vošnjak, Obsojen (KMD 1889); (J. Kersnik, Kako je stari Molek tatu iskal (KMD 1889)); J. Vošnjak, Ti očeta do praga, sin tebe čez prag (KMD 1890); (J. Kersnik, Znojilčevega Marka Božja pot (KMD 1890)); F. S. Finžgar, Stara in nova hiša (KMD 1900). Pa še nekaj drugih: F. Haderlap, Dve krēmi v Malem Dolu, Usmilite se ubogih (oboje v Koroških bukvicah 1887); P. Pajk, Najdenec (SK 30, 1894); P. Pajk, Zivljenja križi (KMD 1903); P. Pajk, Prijatelj sin (DiS 1894); P. Pajk, Obljuba (LZ 1894); D. Trstenjak, V delu je rešitev (1894); I. Žarnik, Jurij Štrkelj najde zaklad (1872); neznanega avtorja Županova Neža in Blagajev Tine (Besednik 1875) in še kakšna malenkost.

Političnopropagandna podvrsta večerniške povesti ne pozna več usmiljenja. V vseh dosedanjih se je zločinec vsaj pred smrtjo spreobrnil ali pa mu je celo uspelo že prej stopiti na pravo pot. Obračun s političnimi nasprotniki pa je brezobziren — zanje zahteva strankarska ideologija samo smrt. Tej vrsti povesti res pristaja naziv šund v tistem domiselnem pomenu, ki izhaja po ljudski etimologiji in besede šuntati.

Kriminalna večerniška povest ne pomeni v slovenskem kriminalnem pisanju nobene prelomnice. Še vedno sta bralec in pripovedovalec vsevedna in opazujeta po krivem obtoženo glavno osebo, kako se bo prikopala do pravice. Do razjasnitve ne pride zaradi logičnega, analitičnega, privatnodetektivskega uma glavne osebe, ampak zločin razreši inštitucija, sodnik, pomaga pa jima pri tem vsemogočni bog v nebesih s svojim najmočnejšim orožjem — naključjem.⁴³

Nasprotno od kriminalke, ki se je s svojo zgodbeno napetostjo: ali mu bo uspelo? osredinila na zabavnostno plat učinkovanja, je zgolj gospodarski tip vaške večernice zgodbeno reven in usmerjen k poučnosti.

V vasi Kôt so samo tri kmetije, Grabeževa, Veseljakova in Mravljeva. Prvi je najbogatejši, pa skop, drugi ga rad pije, tretji je reven, njegovo pridnost pa izdaja že ime. Grabežev sin Marko hoče Mravljevo hčer Marjetico (Metko) za ženo, pa mu je oče iz gruntarske važnosti ne pusti. Ko ga zaradi skoposti še iz vojske noče odkupiti, Marko prekine z družino. Veseljakov sin Jernej je tudi čisto drugačen od očeta, vendar mu Mravlja sam prepove svojo drugo hčer Anico, ker ga ima po nesporazumu za pijanca. Užaljen gre Jernej na Hrvaško drva sekat. Oba fanta pišeta razgledanemu Mravlji, Jernej mu pošilja prisluženi denar v varstvo in spori se zgladijo. Medtem gresta kmetiji njunih očetov po zlu. Veseljak zapravi denar, ki mu ga je Mravlja posodil, da zavaruje kmetijo, Grabež pride ob veliko starega denarja, ker ga kljub Mravljevemu navetu ni pravočasno zamenjal. Ko pa Grabež še nažene berača, ta iz maščevanja zažge vas. Pogorelci si z Mravljevo pomočjo opomorejo, kmetiji dobijo mladi, ko se fanta vrneta iz tujine in se poročita z izvoljenkama. Veseljak se strezni, Grabež umre, vsi drugi pa srečno živijo naprej in v družinskem krogu prebirajo Novice in podobne podučne časopise in knjige.

Tujih vzorcev takih podučnih povesti za kmete se že zgodaj ni manjkalo. Leta 1848 je F. Malavašič prevedel znamenito »pedagoško vaško utopijo« švicarskega pisatelja Zschokkeja (1771—1848) Zlata vas, nekaj kasneje pa še »resničn/o/, podučjenja poln/o/ povést, katero nej vsaki kmet

⁴³ Za slovenskega braleca je lahko pomenila novost v tehniki kriminalnih zgodb tri leta starejša »dime novel« Josefa Čekala Preskušnja in rešitev ali Doma najboljše (27. zv. SK, 1894). Tu bralec in trpeča osrednja upovedena oseba do konca zgodbe ne moreta razrešiti skrivnostnega zločina.

bere in k sercu vzame in vsak prijatelj ljudstva po možnosti razširja«, Štэфan, srečni kmet (1850).⁴⁴ Posamezne izjave v tej literaturi so prav gotovo vredne natančnejše analize. Ker pa vse skupaj že uhaja iz območja literarne fikcije in ker je bilo poglavitno o pomenu gospodarske ideje za mohorjanko že povedano, se v podrobnejši pretres ne bomo spuščali.

ZUSAMMENFASSUNG

In den fünfziger Jahren des verfloßenen Jahrhunderts begann die St. Hermagora Gesellschaft für das »einfache Volk« Bücher herauszugeben, deren Bestellungen und Auflagen ständig wuchsen und kurz vor dem I. Weltkrieg mit 90 000 Exemplaren und annähernd 250 000 Lesern ihren Höhepunkt erreichten; sie wurden also von jedem 5. Slovenen gelesen. Grund hierfür war die lebhaft klerikale Propaganda, Rückgang des Analphabetentums, Anwachsen der slovenischen Kaufkraft (Absinken der Leserschaft pro Exemplar) und Anwachsen der Stadtbevölkerung. Im Gegensatz zur geltenden Ansicht, es sei der Hermagora Gesellschaft um den bäuerlichen Leser zu tun gewesen, zeigte eine Analyse der Besteller und grundsätzlichen Äußerungen, daß sich der Erfolg der Hermagora Gesellschaft auf die Mittelschicht stützte: unter den Konsumenten befanden sich nur 25 % Bauern, ebenso viele Gewerbetreibende, 20 % Grundbesitzer, 10 % Arbeiter und 10 % Beamte. Die Erzählprosa der Hermagora Gesellschaft (meist bekannt unter dem Namen: Slovenske večernice) rechnete nicht nur auf neue Leser, sondern sorgte auch für die Differenzierung der Lesebedürfnisse bei der bereits bestehenden Leserschaft. Hinsichtlich des Typs der Manipulierbarkeit lassen sich drei Genres unterscheiden: die Christoph-Schmid-Erzählung, die in den fünfziger und sechziger Jahren zur religiösen Erziehung diente, die Geschichts- und Abenteuererzählung, die in den sechziger und siebziger Jahren für die Heimat- und Nationalerziehung sorgte, und die Dorferzählung, die politisch und wirtschaftlich ausgerichtet war. Randbedeutung hatten die Alpen-erzählung und die meist übersetzte Missionserzählung gleich zu Beginn. Der Erfolg des Verlags beruhte nicht nur auf der gezielten Propaganda, er verdankt ihm der fesselnden Thematik der Prosa: zahlreiche Wiedererkennungseffekte, zur Identifikation geeignete autoritative Helden, beunruhigende Verbrechen usw. Wegen des Massenkonsums, gelegentlich erhobener Vorwürfe über ästhetische Mängel und der heute strittigen Schwerpunkte sind wir berechtigt, diese populäre Literatur als Teil der Trivialliteratur zu behandeln.⁶

⁴⁴ Zschokkejeva povest Das Goldmachersdorf je doma izšla leta 1815 (1817). Pri nas je bila drugič izdana l. 1894. Nekaj podobnega je »podučna povest za kmetiške ljudi« Tine in Jerica Egidija Jaisa (1852). MD je za to serijo prinesla Francesca Teccinija Stari Urban ali zimski večeri dobrih kmetov (1853).